

Lobbycratie

Lobby is van alle tijden. Ook het concept 'lobbycratie' is niet nieuw. Maar er zijn wel recente signalen dat de lobby nieuwe vormen aanneemt en meer invloed krijgt, in Nederland en in Europa, en dat de regelgeving achterloopt op de tactieken van lobbyisten. In een lobbycratie is de democratie uitgehold en hebben niet de kiezers maar de invloedrijkste lobbygroepen de politieke macht. Is het in Nederland al zo ver? Het Nederlandse poldermodel werd aan het einde van de vorige eeuw internationaal bejubeld als "A Dutch Miracle", maar inmiddels zijn de maatschappij en de economie sterk veranderd. Tegenwoordig zijn multinationale ondernemingen goed voor 30% van het BBP. De huidige instituties krijgen moeilijk grip op de manier waarop deze organisaties hun belangen behartigen. Denk aan draaideurpolitiek en tactieken gericht op het afleiden of uitstel van beleid. In de onderhandelingen over Nederlands en Europees beleid is de invloed van multinationals groot. Bijvoorbeeld, bij het opstellen van het klimaatakkoord in 2018 was het een groot gevecht om plekken te bemachtigen aan klimaat tafels. Via deze vorm van polderen kregen lobbygroepen zoals Nederlands' grootste ondernemersorganisatie, VNO-NCW, expliciet veel invloed, maar ook via minder transparante routes. Op thema's zoals dividendbelasting, voedsel etiketten, de gokwet, en het rookakkoord leidde lobby recent tot ophef. Waarom? Deze trendalert gaat in op een aantal voorbeelden en sluit af met een vertaalslag naar de relevantie voor de watersector. Bijvoorbeeld, als het gaat om de waterschapsverkiezingen van 2023 zijn er nu discussies gaande over de geborgde zetels binnen het waterschapsbestuur. Is watergovernance voldoende democratisch of is hier sprake van geïnstitutionaliseerde lobby?

Draaideurpolitiek: ambtenaren of politici die eerst verantwoordelijk zijn voor regelgeving of toezicht over een bepaalde sector, stappen vervolgens over naar een betaalde functie in een bedrijf in diezelfde sector om hun oude collega's te lobbyen.

Achtergrond

Lobby is van alle tijden. Er is ook niet iets inherent mis met lobby. Dat een groep belanghebbenden zich organiseert om beleid en besluitvorming van de overheid te beïnvloeden, is gewoon onderdeel van een democratische samenleving. Maar als de meeste kiezers buiten spel worden gezet of bepaalde private belangen op ongepaste wijze onevenredig voorrang krijgen, dan slaat de lobby door.

Het concept 'lobbycratie' is ook niet nieuw, anders dan gedacht voorafgaand aan het onderzoek voor deze trendalert. Uiteenlopende groepen gebruiken de term en wijzen op het probleem dat het aanduidt; van Café Weltschmerz tot Follow the Money. Het probleem is niet verbonden aan een bepaalde politieke kleur of type mediabron en het gaat over de democratie zelf.

Er zijn diverse recente signalen dat de lobby nieuwe vormen aanneemt en meer invloed krijgt, in Nederland en in Europa, en dat de regelgeving achterloopt op de tactieken van lobbygroepen. In een lobbycratie is de democratie uitgehold en hebben niet de kiezers maar de invloedrijkste lobbyisten de politieke macht. Is het in Nederland (al) zo ver?

De aanleiding voor deze trendalert was het signaal van het Platform Authentieke Journalistiek (PAJ) en Follow the Money (FTM).

Deze organisaties deden in 2018 [onderzoek](#) naar de lobbywereld in Den Haag en ontdekten zoveel dat ze er een dossier voor maakten. Dit dossier wordt sindsdien bijgehouden en de actuele voorbeelden laten zien dat de lobby niet alleen een 'schimmig' gebied is. Volgens FTM en PAJ is lobby inmiddels een zichtbaar en invloedrijke factor in ons politiek bestel.

Tijdens het schrijven van deze trendalert bracht het satirische televisieprogramma Zondag met Lubach de lobbycratie onder de aandacht. In de [aflevering](#) ging het over hoe de vleesindustrie intensieve lobby voert over vleesvervangers en vleesnamen, o.m. dat vegaburgers geen 'burgers' zouden mogen heten. Ook liet hij zien hoe de tabakssector het Europees beleid sterk beïnvloedt, bijvoorbeeld met lobby om de meetmethode voor teer, nicotine en koolmonoxide in sigaretten door de tabaksindustrie zelf te laten bepalen.

Hoe doen de lobbyisten dit? Het gaat meestal bijzonder informeel. Een gesprek in een restaurant of bar is voor een lobbyist vaak net zo nuttig als een formele bijeenkomst. Bijvoorbeeld een "powerlunch" bij eetgelegenheden zoals het Maison du Luxembourg in Brussel.

Naast lobby achter de schermen zijn er ook andere manieren waarop bedrijven en organisaties buiten het parlement druk uitoefenen op de politieke besluitvorming. De

stelselmatige invloed van bepaalde bedrijven op beleid (smakers) lijkt steeds meer genormaliseerd te zijn waardoor de beïnvloeding ook vol in het zicht plaatsvindt. Is misschien de meest vergaande vorm van een 'lobbycratie' een bestuursvorm waar de beïnvloeding van de invloedrijkste lobbyisten vanzelfsprekend en onzichtbaar is? Of dat gesprekken 'in de wandelgangen' niet meer nodig zijn omdat de politieke macht al bij deze bedrijven ligt?

Deze trendalert bevat een brede verkenning van deze kwesties voor de strategen en beleidsadviseurs van de Nederlandse waterschappen en waterbedrijven.

Trendbeschrijving

De lobby neemt nieuwe vormen aan

Een van de kenmerken van lobby is dat het initiatief voor een gesprek over beleid of een besluit bij de lobbyist ligt. Een tweede kenmerk is dat het contact buiten het zicht van de openbaarheid plaatsvindt. De eerste vraag is: gelden deze twee basiskennissen nog?

Door ontwikkelingen zoals draaideurpolitiek kan een ambtenaar of politicus initiatief nemen voor contact met oud-collega's binnen een sector waarin ze eerder een betaalde functie bij een privaat bedrijf bekleedde. Is dat wat volgt geen lobby omdat het initiatief bij 'de overheid' ligt? Andersom azen steeds meer multinationals op oud-ministers

voor lobbyfuncties. Dus waar het initiatief voor het contact ligt wordt steeds vager.

Van de commissieleden die de Europese Commissie in 2014 verlieten hadden in 2017 één op de drie een nieuwe functie in de private sector, vaak als lobbyist. Maar liefst 52 procent van de huidige belangenbehartigers in Den Haag was ooit actief in de politiek.¹ Buitenlandse Zaken detacheert hoge ambtenaren bij Shell, en andere ambtenaren worden direct ingezet bij Shells activiteiten in politiek gevoelige gebieden.²

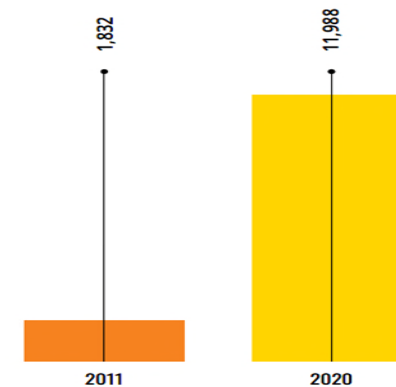
Dat lobby doorgaans achter de schermen plaatsvindt is inmiddels ook betwistbaar. Vroeger hadden mensen het over gesprekken ‘in de wandelgangen’ en ‘achterkamertjespolitiek’ om deze vormen van beïnvloeding te duiden. Maar een lobbycratie wordt gekenmerkt door democratisch tekort: de politieke macht is niet in de handen van de kiezers. Daar vallen meer zichtbare voorbeelden van beïnvloeding ook onder. Bijvoorbeeld als het om het klimaatakkoord gaat. Eind 2018 riep oud-kroonlid van de Sociaal-Economische Raad (SER) Klaas van Egmond het kabinet op om de “sabotage” van het klimaatakkoord door bedrijven en andere belanghebbenden te stoppen: “Je laat de kalkoen toch ook niet meebeslissen over het kerstdiner?”. Het poldermodel wankelt, waarschuwt *hét* instituut van de Nederlandse overlegeconomie. En hier ging

het niet om schimmige lobby in de achterkamers.

Lobbygroepen zoals Nederlands’ grootste ondernemersorganisatie, VNO-NCW, kregen openlijk veel invloed aan de klimaattafels, en niet de kiezers. De meningen zijn verdeeld hierover: Is dit een normale vorm van polderen? Verweven met deze vraag is de kwestie van handelingsperspectief: Heeft de maatschappij de oliebedrijven nodig om van zijn olieverslaving af te komen? Hier zijn de meningen ook over verdeeld. Wat we in ieder geval signaleren is dat de beïnvloeding van de invloedrijkste lobbyisten vanzelfsprekend is geworden waardoor de lobby ook vol in het zicht plaatsvindt.

Corporate Europe Observatory ziet dit ook in andere Europese landen. Bedrijfsbelangen overtreffen publieke belangen (Berkhout, 2017), of worden ten onrechte door ambtenaren en ministers als één en hetzelfde tegen elkaar afgewogen. Bij de Europese Commissie en het Europees Parlement is in 2014 een ‘Transparency Register’ ingevoerd waardoor commissarissen, EC-kabinetsleden en directeuren-generaal een deel van hun gesprekken met lobbyisten en belangenbehartigers moeten registreren. De lobbyisten die met deze mensen spreken moeten transparant zijn over wie hun klanten zijn en hoeveel mensen ze vertegenwoordigen,.

Bedrijfsbelangen domineren het lobbylandschap, met directe (bijv. van General Electric) en indirecte (bijv. European Chemical Industry Council - Cefic) lobby. Figuur 1 laat zien dat er meer lobbygesprekken worden geregistreerd dan voorheen. Alsnog hadden in 2019 maar 31% van de EC-kabinetsleden hun lobbygesprekken geregistreerd.

Figuur 1: Toename geregistreerde lobbyisten door het Europees Parlement tussen 2011 en 2020.³

Het EU lobbyregistratiesysteem heeft slechts een tipje van de sluier opgelicht. Toch worden sommige trends duidelijk zichtbaar in de beschikbare data, waaronder de recente opkomst van Silicon Valley bedrijven als top-lobbyisten in Brussels. Dit geldt zowel wat betreft uitgaven aan lobby als de toegang tot beleidsmakers op het hoogst niveau. In 2017 gaf Google aan +/- 4,5 miljoen euro aan

¹ Sachtlevan, A. (2017). Schaduwmacht: wie zijn die machtige lobbyisten in Den Haag? NOS Nieuwsuur, Politiek:

<https://nos.nl/nieuwsuur/artikel/2208571-schaduwmacht-wie-zijn-die-machtige-lobbyisten-in-den-haag.html>

² <https://www.groene.nl/artikel/het-ministerie-van-shell-zaken>

³ Kergueno, R., Vrushi, J. (2020). Debugging Democracy: Open data for political integrity in Europe. Transparency International.

lobbyactiviteiten in Brussel te hebben uitgegeven en Microsoft ook iets dergelijks (Figuur 2). Dit zijn conservatieve schattingen en deze Silicon Valley bedrijven zijn nieuwkomers in een lijst van oude bekenden.

1	European Chemical Industry Council	€12,100,000€
2	EUROCHAMBRES (Association of European Chambers of Commerce and Industry)	€7,600,000€
3	Fleishman-Hillard	€6,750,000 – €6,999,999
4	Insurance Europe	€6,750,000 – €6,999,999
5	FTI Consulting Belgium	€6,000,000 – €6,249,999
6	General Electric Company	€5,500,000 – €5,749,999
7	European Federation of Pharmaceutical Industries and Associations	€5,528,906
8	Interel European Affairs	€4,750,000 – €4,999,999
9	EUROCITIES	€4,750,000 – €4,999,999
10	Association for Financial Markets in Europe	€4,500,000 – €4,749,999
11	Burson-Marsteller	€4,500,000 – €4,749,999
12	ExxonMobil Petroleum & Chemical	€4,500,000 – €4,749,999
13	Shell Companies	€4,500,000 – €4,749,999
14	Google	€4,250,000 – €4,499,999
15	Microsoft Corporation	€4,250,000 – €4,499,999
16	Verband Deutscher Maschinen- und Anlagenbau e.V.	€4,250,000 – €4,499,999
17	BUSINESSEUROPE	€4,000,000 – €4,249,999
18	European Banking Federation	€4,000,000 – €4,249,999
19	Verband der Chemischen Industrie e.V.	€4,000,000 – €4,249,999
20	Bertelsmann Stiftung	€3,750,000 – €3,999,999

Figuur 2: Welke lobbygroepen gaven het meeste uit aan lobby in 2017⁴

⁴ <https://transparency.eu/wp-content/uploads/2016/10/Lobby-Meetings-European-Commission.pdf>

De relevantie van wie initiatief neemt voor de beïnvloeding neemt af, de beïnvloeding gebeurt steeds meer vol in het zicht, en als derde ontwikkeling wordt gesignaleerd dat de verwevenheid tussen grote bedrijven en de staat nieuwe vormen aanneemt.

Toenemende verwevenheid tussen grote bedrijven en de staat?

Afgelopen decennia voert het liberalisme de boventoon op zowel Europees als Nederlands niveau. Volgens een liberale ideologie zou de overheid zich terughoudend moeten opstellen en naar een vrije markt streven. Uit een uitgebreide historische analyse blijkt dat de Nederlandse financieel-economische bestuurselite bijzonder open stonden voor internationalisering en liberalisering, vanaf 1970 en vooral tussen 1996 en 2006.⁵ Hierdoor zou de Nederlandse bestuurselite als "old-boys network" uiteen zijn gevallen. Tegelijkertijd hebben sommige bedrijven nog altijd een bijzondere relatie met de staat, omdat ze publieke infrastructuur beheren (bijv. Schiphol), of omdat (aangenomen wordt dat) grote maatschappelijke belangen deels samenvallen met het bedrijfsbelang (bijv. ABN AMRO, Volksbank).

Tijdens de wederopbouw na de Tweede Wereldoorlog is de Nederlandse economie als

⁵ Heemskerck, E. M. (2007). Decline of the corporate community. Amsterdam University Press.

een vorm van democratisch corporatisme (ook wel bekend als neocorporatisme) ontwikkeld. De ommekeer van de stagnerende economie en de hoge werkloosheid van de jaren 80 naar de groei van de jaren 90 wordt deels toegeschreven aan dit (polder)model.⁶ Inmiddels gaan de onderhandelingen tussen werkgevers, werknemers (vakbonden) en de regering over het sociaaleconomisch beleid in de breedste zin, en niet (meer) alleen over arbeidsvoorwaarden en lonen. Kapitaal (inmiddels multinationals) benut deze kanalen gericht en effectief, waardoor hun belangen het algemeen belang (van de burger) overstemmen. Dit roept vragen op over in hoeverre het huidige poldermodel past bij een parlementaire democratie. Er zijn uitgebreide academische analyses van het poldermodel vanuit verschillende perspectieven op legitimiteit (input-, proces-, en outputlegitimiteit) en representativiteit (formele, beschrijvende, substantiële, en symbolische representativiteit). Waar het op neerkomt is dat de conclusies afhangen van wat wordt beoogd, en wat als 'democratisch' wordt beschouwd.

Er is wel iets veranderd in de relatie tussen de overheid en het bedrijfsleven na de kredietcrisis van 2008. In de Nota Deelnemingenbeleid Rijksoverheid (2013)⁷ laat het kabinet het uitgangspunt "privatiseren, tenzij" los. Zien we een

⁶ Keune, M. (2016). Nog steeds een mirakel? De legitimiteit van het poldermodel in de eenentwintigste eeuw. Amsterdam University Press.

⁷ <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/staatsdeelnemingen>

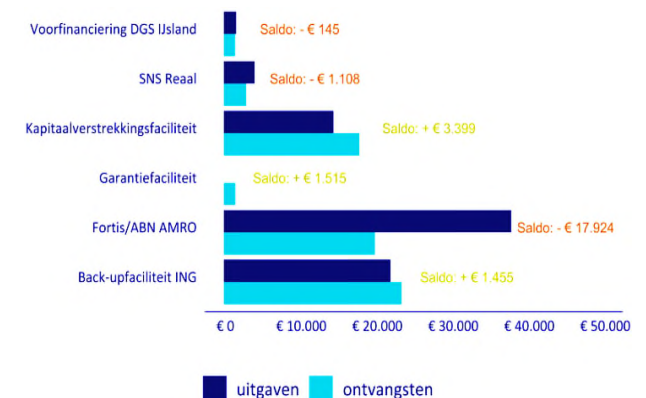
beweging richting een nieuwe vorm van een gecoördineerde markt-economie, waarbij de grote bedrijven de touwtjes in handen hebben? Wat er in de media gesignaleerd wordt is dat sommige bedrijven, zoals KLM en Shell, (tijdens crises) bevoorrecht worden met als argument dat ze belangrijk zijn voor de nationale economie. Dit betekent onder meer dat deze bedrijven het beleid beïnvloeden, buiten de normale kaders voor inspraak en participatie en buiten het kiesrecht en/of petitieright om. De invloed is geïnstitutionaliseerd. Andersom stelt de overheid dat het nodig is om in deze bedrijven te investeren om de publieke belangen te borgen.

Sinds Camiel Eurlings begin 2011 de overstap maakte van minister voor Verkeer en Waterstaat tot directeur van KLM is er publieke kritiek op de verwevenheid tussen het bedrijf en de overheid. Recentelijk heeft de overheid KLM gered met een lening van 1 miljard euro en garanties op bankleningen van 2,4 miljard euro. Daar tegenover zegt de overheid mee te willen sturen in de onderneming. De relatie van beïnvloeding gaat dus beide kanten uit, lobby of geen lobby. Volgens het deelnemingenbeleid van de overheid begint staatsaandeelhouderschap bij publieke belangen waarbij de belangen ook niet met wet- en regelgeving te beschermen zijn. Deze argumenten zijn wel te maken voor KLM als onderdeel van de Air France-KLM Group, gezien

de tegenstrijdige belangen van Nederland en Frankrijk. Maar wat als de coronacrisis veel langer voortduurt? Is nationalisatie van KLM een optie? Als KLM onmisbaar is voor de Nederlandse economie, en te allen tijde door de belastingbetaler moet worden gered, wie draagt dan het ondernemersrisico? Door nationalisatie van KLM zou de overheid het beleid bepalen in plaats van het proberen te beïnvloeden via aandeelhoudersvergaderingen en voorwaarden stellen aan leningen en staatsgaranties. De Franse en Nederlandse overheden overwegen momenteel de aankoop van aandelen in de luchtvaartmaatschappij, waardoor de staat meerderheids-aandeelhouder zou worden. Ook al gaat deze aankoop van aandelen niet door de verwevenheid tussen staat en bedrijf blijft bijzonder vergaand.

Het Ministerie van Financiën heeft beleid over in hoeverre de rol van de overheid als aandeelhouder en beleidsmaker worden gescheiden (staatsdeelneming) of niet (beleidsdeelneming), maar het bepalen van welke belangen als publiek worden aangemerkt is de uitkomst van politieke oordeelsvorming. Het is de vraag of de keizers voldoende stem hebben daarin. Dit geldt ook voor de grote banken. De staat heeft in 2008 de Nederlandse tak van Fortis/ABN AMRO overgenomen, en in 2013 werd ook SNS REAAL genationaliseerd. Deze bank is onteigend op basis

van de Interventiewet. Dit moest grote problemen voor de financiële stabiliteit en de Nederlandse economie voorkomen. In totaal heeft de nationalisatie van SNS Reaal ruim 4,0 miljard euro gekost (stand 31 december 2018). Sinds 2016 ontvangt de Staat middelen van resolutieheffingen, rente over leningen, dividend, en van de verkoop van onderdelen. In totaal heeft de nationalisatie van SNS Reaal ruim 2,9 miljard euro opgeleverd (stand 31 december 2019). De tussenstand is dus min €1,1 miljard.

Figuur 3: Saldo uitgaven en ontvangsten lopende en afgesloten interventies⁸

De tussenstand wat betreft SNS Reaal valt allzins mee als we het vergelijken met de aankoop van ABN AMRO, waarin de Staat eind oktober 2020 nog een belang van 56,3 % heeft. Het verschil tussen uitgaven en inkomsten van

⁸ <https://www.rekenkamer.nl/onderwerpen/kredietcrisis/lopende-interventies/nationalisatie-sns-reaal>

deze deelneming staat op 17,9 miljard euro negatief voor de Staat (Figuur 3). Van de overige steunmaatregelen ten tijde van de kredietcrisis zijn er drie voor de Staat met een positief saldo afgesloten waaronder back-up faciliteit voor ING.

In 2012 kwam de Parlementaire Commissie De Wit tot de conclusie dat het ongelimiteerd verstrekken van garanties in 2008 niet goed was verlopen en dat de Kamer daar vaak niet, of te weinig, bij was betrokken. Hoe staat het er nu voor met de coronacrisis? Van maart tot en met augustus 2020 gaf de overheid € 60,9 miljard euro aan garantstellingen aan het bedrijfsleven, met daarbovenop 1,8 miljard aan leningen. Figuur 4 laat zien dat de garanties nu weer stijgen en volgens de Algemene Rekenkamer⁹ is er weer onvoldoende controle.

Figuur 4: Uitstaande garanties stijgen wederom tot bijna €250 miljard¹⁰

⁹ <https://www.rekenkamer.nl/actueel/nieuws/2020/11/25/kabinet-volgt-in-coronacrisis-niet-consequent-regels-bij-verstrekken-garanties-en-leningen>

¹⁰ <https://www.rekenkamer.nl/publicaties/rapporten/2020/11/25/coronacrisis-de-risico%E2%80%99s-van-garanties-en-leningen-voor-de-overheidsfinancien>

De Comptabiliteitswet zegt dat toestemming van het parlement nodig is voordat publiek geld wordt uitgegeven. Volksvertegenwoordigers moeten worden geïnformeerd en gelegenheid krijgen om zich uit te spreken over het voorgenomen beleid. Volgens de Algemene Rekenkamer gebeurt dit afgelopen maanden te vaak niet.

Deze ontwikkelingen brengen veel vragen met zich mee. Voor deze trendalert is de belangrijkste conclusie dat de verwevenheid tussen grote bedrijven en de staat nieuwe vormen aanneemt, waardoor de belangen vermengen. Hierdoor is ouderwetse lobby van sommige bedrijven misschien niet meer nodig. Is de staat gevangen in een afhankelijkheidsrelatie of kampen de bedrijven met overheidsbemoedigen? De verwevenheid maakt het lastig om de beïnvloeding te duiden.

Los van de ondernemingen waar de Staat aandelen in heeft, zoals KLM en Havenbedrijf Rotterdam, zijn er grote bedrijven die een uitzonderingspositie hebben omdat de Staat het belangrijk acht dat ze in Nederland gevestigd zijn. Het dividendbelastingdebat en de hoofkantorendiscussie zijn recente voorbeeld

¹¹ <https://www.ftm.nl/artikelen/dit-zijn-de-lobbys-die-het-vaakst-toegang-krijgen-tot-het-kabinet?share=b95GrRV08FqJy5RPxhVsDsnPg5x7L8FKnkQBvrsZ9VZva%2BM6pczXOYxq%2BG6cHQ%3D%3D>

van het type beïnvloeding dat hiermee gepaard gaat.

In de lijst van geregistreerde lobby-gesprekken tijdens het aantreden van het kabinet Rutte-3 (oktober 2017 - juni 2018) schitteren Unilever en Shell door afwezigheid.¹¹ De afschaffing van de dividendbelasting was in geen enkel verkiezingsprogramma te vinden (voor kiezers onzichtbaar), en het kwam vrij plotseling in het regeerakkoord terecht. Tijdens het debat in de tweede kamer die daarop volgde werd Rutte gevraagd waarom er geen notitie over de dividendbelasting in het formatiedossier zit, waarop hij antwoorde dat hij “zich niet herinnert dat er zo’n memo heeft gelegen”. Naast VNO-NCW en Unilever bleek later dan AkzoNobel en Shell ook aandringen op afschaffing van de dividendbelasting. Uit onderzoek van hoogleraar staatsrecht, Wim Voermans, blijkt dat informatie steeds vaker wordt achtergehouden voor de Tweede Kamer als het om dit soort gevoelige kwesties gaat.¹²

¹² <https://www.nporadio1.nl/politiek/27729-sinds-2000-is-het-67-keer-informatie-achtergehouden-van-de-kamer>

Premier Mark Rutte en Minister Eric Wiebes van Economische Zaken en Klimaat (Beeld: ANP, 2018)

In april 2019 diende het Platform Authentieke Journalistiek bij zeventien bestuursorganen een Wob-verzoek (Wet openbaarheid van bestuur) in om meer inzicht te krijgen in de banden tussen Shell en de Nederlandse overheid, maar eind 2020 zitten de journalisten nog in een juridische strijd: Het Ministerie van Economische Zaken en Klimaat probeert de publicatie tegen te houden. Voor meer inzicht in de verhoudingen tussen grote bedrijven en de Staat zijn we dus afhankelijk van onderzoeksjournalisten en juridisch gesteggel omtrent de Wob.

Een laatste actueel voorbeeld van vergaande verwevenheid tussen bedrijf en staat waardoor 'ouderwetse' lobby niet (meer) nodig is: al lange tijd is er discussie over Schiphol en uitbreiding van Lelystad Airport. Sinds het Ministerie van

Infrastructuur en Waterstaat (IenW) besloot het vliegveld uit te breiden om daarmee Schiphol te ontlasten, blijkt dat de besluitvorming steeds beïnvloed wordt door Schiphol-functionarissen die de economische belangen van vliegverkeer benadrukken.

Het [Adviescollege Stikstofproblematiek](#) zette recentelijk grote vraagtekens naast de onderzoeksresultaten naar de uitstoot van Schiphol en Lelystad. Die zouden zijn gemanipuleerd in het voordeel van belanghebbenden in uitbreiding van Lelystad Airport. Maar alle opdrachten voor onderzoek zijn gegeven door de overheid, waaronder IenW. Wie is dan aan het lobbyen voor uitbreiding van het vliegveld, IenW of Schiphol Group? Uit een enquête van Right Marktonderzoek begin 2019 blijkt dat minder dan de helft van de inwoners van Gelderland, Flevoland en Overijssel positief is over de uitbreidingsplannen.¹³

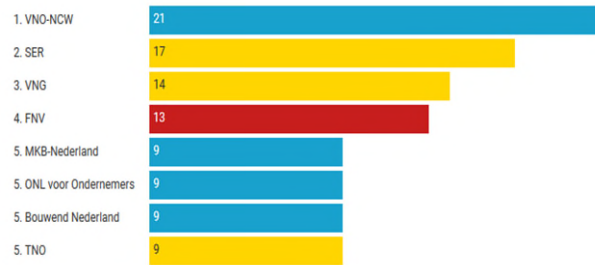
Voor deze trendalert kunnen we constateren dat de financiële dominantie en het belang van grote bedrijven en banken voor de Nederlandse economie maakt dat private ondernemingen (al decennia lang) bevoorrecht worden. Daarmee wordt de democratie uitgehold en is de traditionele lobby misschien voor deze bedrijven niet nodig. Het is wel de vraag of deze dominantie (invloed van bedrijven) nieuw is, of dat het alleen meer zichtbaar is geworden door

de kredietcrisis gevolgd door de coronacrisis.

Krijgt de lobby meer invloed?

Naast de nieuwe vormen van lobby (vol in het zicht; van beide kanten initiatief; vergaande verwevenheid tussen grote bedrijven en de Staat) wordt gesignaleerd dat de invloed van lobbyisten toeneemt. Maar is dit echt zo? Het ontstaan van dit beeld is wellicht deels toe te schrijven aan de hoeveelheid geld en aandacht die de bedrijven en lobbygroepen investeren in lobby (Figuur 2). Door het gebrek aan betrouwbare data is het echter lastig om de trends te onderbouwen. De mate van invloed is lastig te definiëren. Het feit dat de afschaffing van de dividendbelasting op verzoek van Shell en Unilever direct in het regeerakkoord is gezet roept de vraag op welk ander beleid op deze manier is ontstaan. Maar lobbygesprekken staan niet per se gelijk aan directe invloed. Het aantal geregistreerde lobbygesprekken geeft maar een indicatie van welke belangengroepen het meest gehoord worden (voor de rijksoverheid afgebeeld in Figuur 5).

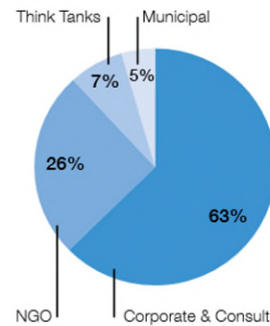
¹³ <https://www.trouw.nl/cs-b45efca0>

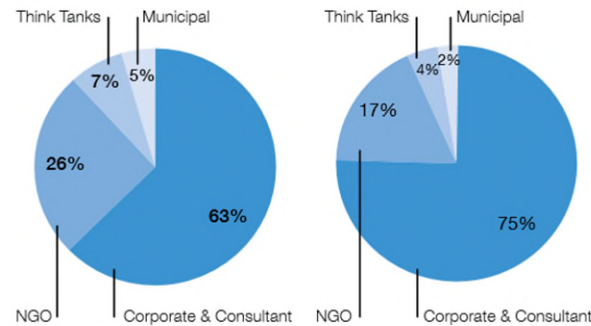
Figuur 5: Top-5 organisaties met meeste lobby-gesprekken tussen het aantreden van het kabinet Rutte-3 (oktober 2017- juni 2018). Blauw = brancheorganisatie; Rood = vakbond; Geel = overige.¹⁴

Diepgaander onderzoek zou meer inzicht kunnen geven over of de invloed van bedrijven en banken toeneemt of niet.¹⁵ Dat gaat te ver voor deze trendalert, waarin we constateren dat de beïnvloeding nieuwe vormen aanneemt. Transparantie over lobbyactiviteiten is nog beperkt (probeer eens meer informatie te vinden over een van Nederlands oudste lobbyclubs ABDUP: AkzoNobel, Shell, DSM, Unilever en Philips). Daarom zijn veel van de uitspraken over de *groeïende invloed* van lobby meer gebaseerd op veronderstellingen dan op onmiskenbare trends. De *groeïende vertegenwoordiging* van bedrijven en industrie is duidelijker (Figuur 6).

Share of registered lobbyists by type

Share of lobby meetings by type

Figuur 6: 75% van de lobbyafspraken met EU commissieleden zijn met bedrijven en industrievertegenwoordigers¹⁶

Er is veel geschreven over de 'business bias' in de Europese politiek, gezien de machtige lobby vanuit o.m. de landbouwsector, oliebedrijven, de banken, en de chemische industrie. Dit is bijvoorbeeld zichtbaar in de statistieken over geregistreerde lobbyisten en geregistreerde lobbygesprekken met commissieleden (Figuur 6). Met 63% van de geregistreerde lobbyisten is deze groep duidelijk oververtegenwoordigd. Nog meer tekenend is het feit dat deze lobbyisten meer gesprekken met commissieleden voeren per lobbyist. Maar nogmaals, het aantal geregistreerde lobbygesprekken is maar een proxyindicator voor de mate van invloed.

De (groeïende) invloed van het bedrijfsleven in de Nederlandse politiek is ook veranderd nadat een deel van het beleidssovereiniteit naar het Europese niveau is gegaan. Wat bijvoorbeeld opvalt in de lijst lobbyafspraken met Europese Commissarissen is dat twee Nederlanders (Frans Timmermans en zijn EC-kabinetslid Diederik Samsom) bovenaan staan wat betreft het aantal lobbyafspraken. Deze afspraken gaan voornamelijk over de European Green Deal en zijn vooral met lobbyisten van Shell. Shell wil de Europese Commissie overtuigen gas als transitiebrandstof te zien, en heeft daarom hun lobbyactiviteiten verdubbeld afgelopen maanden. Als multinationale onderneming is het logisch dat Shell nu meer investeert in de gesprekken met Europese Commissarissen dan met Nederlandse parlementariërs.

De European Green Deal is ook van belang voor Nederlandse waterschappen en waterbedrijven, onder meer door de inrichting van de circulaire economie en de landbouwtransitie, met consequenties voor waterkwaliteit en biodiversiteit. Maar wie vertegenwoordigt deze belangen in Brussel en met welke intensiteit en mate van invloed?

¹⁴ <https://www.ftm.nl/artikelen/dit-zijn-de-lobbys-die-het-vaakst-toegang-krijgen-tot-het->

kabinet?share=Oc6UF%2Fsw85Uj1FbRnhpexQlCQK8TXH2JL2FYiGJ60hAVIXxABfw%2BFd%2FnGruKnQ%3D%3D

¹⁵ Keune, M. (2016). Nog steeds een mirakel? De legitimiteit van het poldermodel in de eenentwintigste eeuw. Amsterdam University Press.

¹⁶ Freund, D. (2015). *EU Integrity Watch*. [Transparency International](https://www.transparencyinternational.nl/).

Figuur 7: Aantal geregistreerde lobbygesprekken verdeeld over de 28 portfolio's van de Europese Commissarissen¹⁷

De regelgeving loopt achter op de tactieken van lobbyisten

Een laatste aspect dat vaak genoemd wordt in relatie tot deze trend betreft de nieuwe tactieken van lobbyisten. Als relatief nieuwkomers in het Europese lobbylandschap vallen de tactieken van de BigTech firms (Google, Apple, Microsoft, Amazon, etc.) wellicht het meeste op. De macht en beïnvloeding van een aantal andere lobbygroepen, zoals European Chemical Industry Council (Cefic), is waarschijnlijk al langer geaccepteerd en/of geïnstitutionaliseerd.

Google gebruikt bijvoorbeeld een breed lobbynetwerk van denktanks en verenigingen van kleine en middelgrote bedrijven, zoals [Allied For Startups](#), om hun eigen belangen over te brengen op politieke besluitvormers - zonder dat dit direct traceerbaar is. Op deze manier krijgen de ambtenaren en politici dezelfde argumenten 'uit verschillende hoeken' te horen, waardoor de illusie wordt gewekt dat er brede steun voor is. Deze praktijken zijn niet illegaal of duister. Het zijn handige manieren om het eigen belang als breed gedragen 'algemeen belang' over te brengen. Soms laat het bedrijf het eigen belang ook kleiner lijken dan dat dat het is, bijvoorbeeld bij de aankoop van 70 hectare grond voor de uitbreiding van datacenters in de Wieringermeerpolder. Op de bouwvergunning staat de naam Nimble, en niet die

van Google of het moederbedrijf van Google, Alphabet. Een andere relatief onbekend bedrijf, Cyrus One, heeft ook grond gekocht in de Wieringermeerpolder. Dit bedrijf werkt samen met de cloud platforms van Google en Microsoft. Daarnaast hebben Google en Microsoft ook zelf datacenters in de polder. Op eerste gezicht lijkt het dus op verscheiden projecten, terwijl de belangen vermengd zijn.

In verband met de acties van boeren afgelopen jaar zijn ook een aantal nieuwe vormen van lobby zichtbaar geworden in Nederland. Astrourfing (kunstgras) is een lobbytactiek waarbij de lobbygroep nepburgerinitiatieven in scène zet om de indruk te wekken dat het spontane grassroots-acties te zijn. Het idee hierachter is dat een onafhankelijke openbare meningsuiting meer impact zal hebben dan rechtstreekse lobby op basis van eigen belang. Het boerenprotest van vorig najaar was in handen van het Farmers Defence Force en o.m. gesponsord door ForFarmers, het marktleidende veevoerbedrijf in Europa¹⁸ die in de zoektocht naar oplossingen voor de stikstofcrisis geen krimp van de veestapel wil zien. En daar zetten ze de boeren voor in.

Een laatste voorbeeld van een lobbytactiek waar de huidige democratische instituties moeilijk grip op krijgen is uitstel en afleiding. Wanneer beleid tegen

¹⁷ <https://www.integritywatch.eu/>

¹⁸ <https://www.ftm.nl/artikelen/forfarmers-motorblok-intensieve-veehouderij?share=zRelsRmtp4kLJ9rTLnv85EnzT50XfKc%2B14opF6pniDiFzMDZ3mMfC4Oy7xu%2Fkjw%3D>

het belang van een bepaalde bedrijf of sector dreigt te werken dan suggereren de lobbyisten dat meer data of bewijs nodig is om een weloverwogen keuze te maken. De politici roepen vervolgens een taskeforce o.i.d. in het leven waarin de lobbyisten als experts aan tafel zitten en de gesprekken steeds vertragen met details en bijzaken. De partijen met het meeste geld kunnen deze tactiek het langst volhouden. Denk bijvoorbeeld aan de tabakslobby, de lobby van Coca-Cola tegen suikertaks op frisdrank, en de lobby van oliebedrijven tegen hogere EU klimaatambities. Het is interessant om deze tactieken te volgen richting de klimaatop COP26 in Glasgow volgende jaar.

Sinds 1 juli 2012 kent de Tweede Kamer een openbaar register van lobbyisten met een vaste toegangspas voor de Kamer. Lobbyisten met een lobbybypass mochten tot 2018 ongevraagd bij politici binnenlopen in de Tweede Kamer, maar inmiddels hebben ze alleen toegang tot de semiopenbare ruimten. Er is ook een nieuwe afkoelregeling: ex-bewindvoerders mogen sinds begin 2017 gedurende twee jaar na hun aftreden geen rechtstreekse lobby hebben met hun voormalig ministerie. En sinds eind 2017 publiceert het kabinet de agenda's van bewindspersonen [online](#). De Europese Commissie en het Europees Parlement hebben ook maatregelen genomen, waaronder een transparantieregister (Figuur 1):

alleen lobbyisten die zich hebben ingeschreven krijgen toegang tot de gebouwen van het Europees Parlement.

De meeste maatregelen om het lobbyproces te reguleren, op zowel Europees als nationaal niveau, richten zich op het vergroten van transparantie. Dit maakt beleids- en wetgevingsprocessen meer inzichtelijk, en dat is een hele verbetering, maar er is nauwelijks aandacht voor het vergroten van de toegankelijkheid van deze processen. En hier gaat het uiteindelijk om.

Er is meer nodig om de 'mogelijkheden voor gelijke kansen tot beïnvloeding' te verbeteren, en daartoe mag de overheid de regie meer in handen nemen.¹⁹ Als het gaat om het 'algemeen belang' vertegenwoordigen en onevenredige belangenvertegenwoordiging corrigeren dan heeft de overheid zelf een cruciale rol te spelen – regelgeving alleen is ontoereikend. Als regievoerder zou de overheid richting kunnen geven aan de beïnvloeding, door bijvoorbeeld de verschillende belangen op een transparante manier te duiden, én tegelijkertijd ruimte maken voor gelijke kansen tot beïnvloeding. Dit vraagt om een actievere houding in het beschermen van de democratie.

Relevantie

Voor de waterschappen, als oudste vorm van openbaar bestuur, is deze trendalert bijzonder relevant. Bijvoorbeeld als het gaat om de actuele discussie over afschaffing van geborgde zetels. Voor de drinkwaterbedrijven is de relevantie meer indirect en geeft deze trendalert aanleiding tot reflectie over de democratische legitimatie van besluitvormingsprocessen, bijvoorbeeld als het gaat om de grote vervangingsopgaven. Het is voor de waterbedrijven en Vewin misschien ook nodig om nog nadrukkelijker en offensiever de lobbyactiviteiten in te zetten voor bescherming van de bronnen voor de drinkwatervoorziening tegen verontreiniging. De optredens afgelopen paar jaar inzake GenX zijn een recent voorbeeld.

Geborgde zetels bij waterschappen

In het algemeen bestuur van elk waterschap worden 7-9 zetels automatisch toebedeeld aan vertegenwoordigers van boeren, bedrijven en natuurorganisaties. De provincies bepalen het aantal geborgde zetels. De vertegenwoordigers van de geborgde zetels zijn door hun koepelorganisaties benoemd, en niet verkozen.

Eind 2019 heeft de Minister van Infrastructuur en Waterstaat een commissie ingesteld om een advies uit te brengen over "een afgewogen en breed

¹⁹ Fraussen, B., Braun, C. (2018). De lobby aan banden? Over het ongelijk speelveld en de regulering van belangenvertegenwoordiging. Tijdschrift voor Toezicht:

https://www.bjutijdschriften.nl/tijdschrift/tijdschrifttoezicht/2018/4/TvT_1879-8705_2018_009_004_004

gedragen wijze van totstandkoming en samenstelling van waterschapsbesturen, toegespitst op het stelsel van de geborgde zetels". In mei 2020 kwam de commissie met het advies om het systeem van geborgde zetels binnen het waterschapsbestuur af te schaffen.

De commissie heeft vastgesteld dat de nodige belangenbehartiging ook zonder apart geborgde zetels tot hun recht komen in een waterschapsbestuur. Bovendien maakt het handhaven van het huidige stelsel van geborgde zetels de wijze van totstandkoming en samenstelling van waterschapsbesturen te diffuus. Gezien de ontwikkelingen die in deze trendalert beschreven staan zouden we geborgde zetels als een vorm van geïnstitutionaliseerde lobby kunnen beschouwen. Immers staan de diverse bestuursleden in de categorie 'ingezetenen' voor het bredere waterbelang, terwijl bestuurders namens de geborgde groepen specifieke belangen vertegenwoordigen, die ook de 'ingezetenen' worden behartigd. Dit leidt tot oververtegenwoordiging van specifieke belangen. De belangenorganisaties van de geborgde zetels (VNO-NCW, VBNE en LTO) zijn niet blij met dit advies^{20, 21}.

Wat is veranderd in de tien jaar sinds de intrede van de Wet Modernisering Waterschapsbestel

(2007) en de nieuwe Waterwet (2009)? Destijds is geconstateerd dat een functioneel bestuur zoals een waterschap het meest gebaat bij een afgewogen vorm van belangenrepresentatie, inclusief geborgde zetels. De waterschappen zijn niet langer lokale uitvoeringsorganisaties. Het functionele karakter wordt complexer. Er is sprake van een aanzienlijke schaalvergroting: van ruim 2600 waterschappen in 1950, ongeveer 120 in 1990, naar nog 21 nu. Het watersysteem wordt steeds meer als ordenende principe gebruikt, een functie die door de klimaatverandering alleen maar belangrijker wordt. Deze functie vraagt om afweging van belangen buiten het wetenschapsgebied, en meer algemeen belangen van de bevolking, waardoor er steeds meer raakvlakken zijn met het beleid van andere overheden. De Omgevingswet is onder meer gemaakt met deze ontwikkelingen in gedachten, maar totdat deze wet in werking treedt blijft de Waterwet van kracht.

Naast de verschuiving van individuele belangen naar meer algemene belangen ging de schaalvergroting van waterschappen gepaard met nieuwe taken voor de waterschappen, zoals maatregelen voor de realisatie van de doelen van de Europese Kaderrichtlijn Water (WFD). Deze ontwikkelingen hebben de bestuurlijke agenda behoorlijk veranderd. Hiernaast was de opkomst bij

de waterschapsverkiezingen in 2015 (43,5%) en 2019 (51,3%) aanzienlijk hoger dan in 2009 (24%), waardoor de waterschappen een sterker democratisch mandaat hebben gekregen. Kort gezegd: we leven in een transitieperiode en het governancestelsel verandert. Het adviesrapport over de geborgde zetels binnen het waterschapsbestuur wordt de komende tijd besproken met onder meer de waterschappen, departementen en andere belanghebbende partijen.

De Tweede Kamerverkiezing in maart 2021 vormen een mogelijke aangrijpingspunt voor afschaffing van de geborgde zetels ter voorbereiding van de waterschapsverkiezingen in 2023. Het Overlegorgaan Fysieke Leefomgeving (OFL) is door lenW gevraagd om een consultatie met belanghebbenden te doen en eind 2020 de perspectieven op het advies over afschaffing van de geborgde zetels terug te koppelen. De Unie van Waterschappen organiseert nu ook online klankbordbijeenkomsten over dit onderwerp.

Vervangingsopgaven drinkwaterbedrijven

Een vaak genoemde reden waarom waterschappen meer dan alleen uitvoerende organisaties zijn is dat ze belasting heffen: Geen belasting zonder vertegenwoordiging. Mandaat voor directe belastingen komt dus met een gekozen bestuur. De

²⁰ <https://www.lto.nl/consultatie-afschaffing-geborgde-zetels-waterschappen/>

²¹ <https://www.vno-ncw.nl/weekbulletin/consultatie-over-afschaffen-geborgde-zetels-waterschappen>

gemeenten en provincies stellen als publieke aandeelhouders de drinkwatertarieven vast, en dus niet de drinkwaterbedrijven zelf. Een aanmerkelijke deel van deze tarieven bestaat wel uit Belasting op Leidingwater (van het Rijk), Precario (van de gemeente) en Btw (van het Rijk). En de waterbedrijven keren vaak wel dividend uit aan de overheid als aandeelhouders. Maar deze aandeelhouders zelf hebben verkozen bestuursorganen.

Naast het feit dat drinkwaterbedrijven geen belasting heffen kunnen ze zich (nog), anders dan waterschappen, vooral richten op relatief smalle drinkwatervraagstukken. De waterketen heeft geen ordenende functie in de ruimtelijke ontwikkeling, terwijl het watersysteem dat wel heeft. Onder meer om deze redenen hebben de drinkwaterbedrijven zelf geen democratische sturing nodig en is de relevantie van lobby voor hun anders dan bij waterschappen.

Wel is het raadzaam dat de drinkwaterbedrijven alert zijn op lobby van groepen buiten de in het levergebied aanwezige belangengroepen. Evenals op Europees niveau zijn bijvoorbeeld Google en Microsoft nieuwkomers in het lokale lobbylandschap en zijn ze ook actief op gemeenteniveau. Denk aan het voorbeeld van de Wieringermeerpolder waar deze multinationals boerenland van Agriport hebben gekocht om datacentra te bouwen die draaien op energie van

een windpark dat aangelegd is met subsidies van Economische Zaken. De eigenaar van Agriport, een VVD-gedeputeerde en twee afgevaardigden van het Ontwikkelingsbedrijf Noord-Holland Noord en het ministerie van Economische Zaken reisden af naar het hoofdkantoor van Microsoft in Seattle om deze deal te sluiten. Dit voorbeeld laat zien hoe multinationals gericht lokale spelers kunnen lobbyen om zaken te regelen die eigenlijk van nationaal belang zijn en/of die tegen het publieke belang zijn. Het windpark in de Wieringermeerpolder draagt niet bij aan de energietransitie en de ontwikkelingen gaan volgens de lokale inwoners ten koste van hun woon-, werk- en leefgenot. Drinkwaterbedrijven zouden ook doelwit kunnen zijn van dit soort lobby. Andersom zullen de waterbedrijven wellicht actiever/anders moeten lobbyen als het om dit soort ontwikkelingen gaat. Waar wordt het koelwater van de datacenters gewonnen en geloosd? Betekent een grote nieuwe watergebruiker concurrentie bij de bron?

Naast extra aandacht voor veranderingen in het lokale lobbylandschap kunnen drinkwaterbedrijven hun eigen verantwoordingsplicht en transparantie onder de loep nemen. Denk bijvoorbeeld aan de grote vervangingsopgaven die er aan zitten te komen. En vergelijk deze grote infrastructurele investeringen even met de uitbreiding van Schiphol en Lelystad airport. Net zoals IenW, vinden de waterbedrijven deze infrastructuur waarschijnlijk

noodzakelijk en de investeringen vanzelfsprekend. Maar wat vinden andere belanghebbenden? In hoeverre maakt dat uit? Er is ruimte voor waterbedrijven om zowel de inzichtelijkheid als de toegankelijkheid van de besluitvormingsprocessen te verbeteren.

Keywords

overheid, lobby, multinational, belangen

Meer informatie

- Corporate Europe Observatory (1997). The Amsterdam Summit in retrospect: Maastricht II and corporate lobby successes: <http://archive.corporateeurope.org/observer0/maastricht.html>
- Bartak, K. (1998). Les institutions européennes sous influence. *Le Monde diplomatique*.
- Jost auf der Stroth. (2006) Policy-making for the Common Good of the European Union citizens? A study of the REACH initiative as an example of the dilemma of balancing environmental protection and economic growth: <http://lup.lub.lu.se/student-papers/record/1326073>
- Hoedeman, O. (2007). Corporate Power in Europe: the Brussels Lobbycracy. *Thinker, Faker, Spinner, Spy: corporate PR and the assault on democracy*, 261-77.
- Caicedo, A. E. (2009). Dealing with a Lobbycracy: The American Two-Level Game and How an 'Insignificant Geopolitical Player' May Play at Both Levels. *Available at SSRN 1410183*.
- Chabanet, d. (2009). Les enjeux de la codification des groupes d'intérêt au sein de l'ue. *Revue Française De Science Politique*, 59(5), 997-1019: <http://www.jstor.org/stable/43120652>
- Lobbycratie: Les lieux du véritable pouvoir (2009): <https://www.lobbycratie.fr/>
- ALTER-EU (2013). Lessons from a Lobbycracy: Transformation for Transparency and Rules for Revolving Door. The Alliance for Lobbying Transparency and Ethics Regulation: <https://www.alter-eu.org/documents/2013/04/lessons-from-a-lobbycracy>
- Erik de Vlieger met Syp Wynia (2015). Over Lobbycratie. Deel 1. Café Weltschmerz: <https://www.youtube.com/watch?v=YVNdYPgRwrU>
- Corporate Europe Observatory. (2017). Lobby Planet Brussels: <https://corporateeurope.org/en/2017/06/lobby-planet-brussels> en: <https://corporateeurope.org/en/lobbying-the-eu>
- Geerten Waling met Syp Wynia. (2017). Is Nederland een lobbycratie i.p.v. een democratie? Café Weltschmerz: <https://www.youtube.com/watch?v=Rju1T-LLXfo>
- De Nederlandse afdeling van Transparency International. (2015): <https://www.transparency.nl/nieuws/2018/07/dossier-lobbycratie/>
- Bollen, T. (2019). Lobbycracy. TEDxSittardGeleen: <https://www.youtube.com/watch?v=q2jZWg6L648>
- <https://www.cbs.nl/nl-nieuws/2018/41/multinationals-goed-voor-30-procent-economie>
- Keune, M. (2016). Nog steeds een mirakel? De legitimiteit van het poldermodel in de eenentwintigste eeuw. AUP, Amsterdam. ISBN 9789089647092
- Een initiatief van maatschappelijke organisaties voor meer transparantie over lobby: <https://lobbywatch.nl/>
- Rick Nieman onderzoekt de machten en krachten in politiek Den Haag: <https://wnl.tv/programmas/wnl-haagse-lobby-2/> of https://www.uitzendinggemist.net/aflevering/454556/Haagse_Lobby_tv.html#
- <http://www.aalep.eu/trading-influence>
- Cann, V., Balanjá, B. (2019). Captured States. Corporate Europe Observatory: <https://corporateeurope.org/en/2019/02/captured-states>
- Tussenstand steun financiële sector na kredietcrisis: <https://www.rekenkamer.nl/actueel/nieuws/2020/10/28/tussenstand-steun-financiele-sector-na-kredietcrisis>
- Kergueno, R., Vrushi, J. (2020). Debugging Democracy: Open data for political integrity in Europe. Transparency International.
- Berkhout, J., Hanegraaff, M., & Braun, C. (2017). Is the EU different? Comparing the diversity of national and EU-level systems of interest organisations. *West European Politics*, 40(5), 1109-1131. <https://doi.org/10.1080/01402382.2017.1308695>
- Dit tool geeft een actueel beeld van de lobbyactiviteiten in Europa: <https://www.integritywatch.eu/>
- <https://lobbyfacts.eu/reports/lobby-costs/all>
- https://www.navigator.nl/document/idd350ee45a62b45d9b5d66333119930a7/aandeelhoudersverantwoordelijkheid-de-positie-en-rol-van-de-aandeelhouder-en-aandeelhoudersvergadering-serie-van-der-heijden-instituut-nr-129-1042-de-overheid-als-aandeelhouder?ctx=WKNL_CSL_2223
- Staatsdeelnemingen in 2019: <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/staatsdeelnemingen/staatsdeelnemingen-in-2019>
- Parlementaire monitor: <https://www.parlementairemonitor.nl/9353000/1/j9vvij5epmj1ey0/vjlobik3zat4>
- Integrity Watch Nederland: <https://www.transparency.nl/nieuws/2020/11/integrity-watch-nederlandse-parlementariers-registreren-wel-een-olifantenknuffel-maar-geen-ibizatrip/>
- Adviescommissie geborgde zetels bij waterschapsbesturen. (2020) *Geborgd gewogen: Advies over de geborgde zetels in waterschapsbesturen*. <https://www.binnenlandsbestuur.nl/Uploads/2020/6/Geborgd-gewogen.-Advies-over-de-geborgde-zetels-in-waterschapsbesturen.pdf>

- H2O Actueel. (10 oktober 2020). *Waterschapsbestuurders verdeeld over afschaffen geborgde zetels*: <https://www.h2owaternetwerk.nl/h2o-actueel/waterschapsbestuurders-verdeeld-over-geborgde-zetels>
- <https://www.overlegorgaanfysiekeleefomgeving.nl/actuele+projecten/actuele+projecten+overzicht/advies+geborgde+zetels+in+waterschapsbesturen/documenten+geborgde+zetels+in+waterschapsbesturen/handlerdownloadfiles.ashx?idnv=1724092>
- Smouter, K. (20 februari 2019). *Wat zijn toch die waterschappen, waar straks verkiezingen voor zijn?* De Correspondent: <https://decorrespondent.nl/9199/wat-zijn-toch-die-waterschappen-waar-straks-verkiezingen-voor-zijn/1196911860342-9b6467c9>
- Rengers, M. Houtekamer, C. (24 november 2020). *Nieuwe datacenters? Het papierwerk komt later wel*. NRC:<https://www.nrc.nl/nieuws/2020/11/24/nieuwe-datacenters-het-papierwerk-komt-later-wel-a4021302>
- de Bruijn, W. van Huijkelom, T., Metze, M. (23 oktober 2013). *Het ministerie van Shell-zaken*. De Groene Amsterdammer nr. 43: <https://www.groene.nl/artikel/het-ministerie-van-shell-zaken>
- Keune, M. (2016). *Nog steeds een mirakel? De legitimiteit van het poldermodel in de eenentwintigste eeuw*. Amsterdam University Press.
- <https://www.ftm.nl/artikelen/forfarmers-motorblok-intensieve-veehouderij?>
- Fraussen, B., Braun, C. (2018). *De lobby aan banden? Over het ongelijk speelveld en de regulering van belangenvertegenwoordiging*. Tijdschrift voor Toezicht: https://www.bjutijdschriften.nl/tijdschrift/tijdschrifttoezicht/2018/4/TvT_1879-8705_2018_009_004_004
- A. Korteweg & E. Huisman, *Lobbyland: de geheime krachten in Den Haag*, De Geus 2016, p. 23.
- C. Braun, 'Lobbying as a leveraged act. On resource dependence and lobby presence', in: D. Lowery, D. Halpin & V. Gray, *The organization ecology of interest communities. Assessment and Agenda*, Palgrave MacMillan 2015.
- <https://www.ad.nl/binnenland/nederland-verandert-in-een-lobbycratie-wie-betaalt-die-bepaalt~aa4cf3ae/?referrer=https%3A%2F%2Fwww.google.com%2F>